

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

BAKİ SLAVYAN UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

İLƏHƏ MÜTTƏLİF qızı ƏLİYEVƏ

**MÜASİR ALMAN DİLİNDƏ ƏLAMƏT BİLDİRƏN
MÜRƏKKƏB SİFƏTLƏRİN STRUKTUR-SEMANTİK TƏHLİLİ**

(Azərbaycan dilinin analogi materialı ilə müqayisədə)

10.02.20 – Müqayisəli-tarixi və müqayisəli-tipoloji dilçilik

**Filologiya elmlər namizədi alimlik dərəcəsi almaq
üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın**

AVTOREFERATI

Bakı - 2007

Dissertasiya Azərbaycan Dillər Universiteti alman dilinin fonetikasi, qrammatikasi və tarixi kafedrası nəzdindəki eksperimental fonetika və tətbiqi dilçilik laboratoriyasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya elmləri doktoru, professor
Fəxrəddin Yadigar oğlu Veysəlli

Rəsmi oponentlər: filologiya elmləri doktoru, professor
Həbib Məmməd oğlu Zərbəliyev

filologiya elmləri namizədi
İbrahim Qurban oğlu Kərimov

Aparıcı müəssisə: Azərbaycan Dövlət Pedaqoji
Universiteti

Müdafiə 18 mart 2007-ci il tarixdə saat 12⁰⁰ Bakı Slavyan Universiteti nəzdində D 02.071 saylı doktorluq və namizədlik dissertasiyalarının müdafiəsi üçün yaradılmış müdafiə şurasında aşağıdakı ünvanda olacaqdır: AZ 1014, Bakı ş., S. Rüstəm küç. 25

Dissertasiya ilə BSU-nun kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat göndərilib: 24 fevral 2007-ci il

**D.02.071 Dissertasiya şurasının
elmi katibi**

filologiya elmləri namizədi, dosent **N.R. Muqimova**

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Ana dililə öyrənilən dilin qarşılıqlı təsirindən danışan alman alimi K.Hansen yazır ki, bu yanaşmada qarşılaşdırılan dillər arasındakı oxşarlıqları və fərqləri geniş təhlil etmək və onların ümumi siyahısını vermək səmərəli ola bilər¹. Sistematik və sinxron müqayisə ilə əldə edilə bilən belə tədqiqatlar dilçiliyin xüsusi bir sahəsi olan *konfrontativ linqvistikanın vəzifəsidir*.

Məlumdur ki, hələ İ.A.Boduen de Kurtene qohumluğundan asılı olmayaraq bütün dillərin qarşılaşdırılması mümkünlüyünü vurğulamışdı. Elə bu səbəbdən ötən əsrin əvvəllərindən canlı dillərin öyrənilməsinə maraq artmağa və getdikcə daha geniş vüsət almağa başladı. A.V.İsaçenko, V.Q.Qak, C.B.Buranov, M.A.Abdurazakov və başqalarının elmi-nəzəri araşdırmaları buna misal ola bilər². Hazırda nəzəri və praktik cəhətdən qarşısına konkret məqsədlər qoymuş bu cür araşdırmalar iki istiqamətdə aparılır: 1. Konfrontativ. Bu zaman ana dililə öyrənilən dil bütün aspektlər üzrə qarşılaşdırılır və onların hər birinə xas olan əlamətlər ümumiləşdirilir, sonda oxşar və fərqli cəhətlər müəyyənləşdirilir. 2. Kontrastiv. Bu yanaşmada isə kontakta girən dilləri fərqləndirən əlamətlər ön plana çəkilir və alınan nəticələr dilçiliyin yeni bir sahəsi olan kontrastiv dilçiliyin formalaşdırılmasına yönəldilir.

Mövzunun aktuallığı onunla əsaslandırıla bilər ki, bu əsər bir-birinə qohum olmayan alman və Azərbaycan dillərində mühüm yer tutan mürekkəb sifətlərin müqayisəli-tipoloji tədqiqinə həsr edilib.

¹ Bonzio W. Einführung in die Grundlagen der Sprachwissenschaft. Versuch einer Konfrontation. Leipzig, 1980, s. 42.

² Исаченко А.В. Грамматический строй русского языка в сопоставлении с словацким языком. Морфология. I. Братислава, 1954; Абдуразаков М.А. Очерки по сопоставительному изучению разносистемных языков. Ташкент, 1973; Буранов Дж.В. Сравнительная типология английского и тюркских языков. Москва, 1983; Гак В.Г. Сравнительная типология французского и русского языков. Москва, 1977; Мамедова Э.С. Контрастная типология систем сложных слов русского и азербайджанского языков. АД на соискание ученой степени д-ра филол.наук. Баку, 2003.

Mövzunun yeniliyi ondadır ki, ilk dəfə olaraq alman və Azərbaycan dillərinin mürəkkəb sifətləri belə hərtərəfli, müxtəlif tədqiqat metodları ilə dərinlən öyrənilir, bu iki dilin mürəkkəb sifətləri arasındakı oxşarlıqlar və fərqlər sistemli şəkildə tədqiq olunur.

Mövzunun qarşısında duran məqsəd və vəzifələr: Mövzunun qarşısında duran əsas məqsəd alman və Azərbaycan dillərində mürəkkəb sifətlərin semantik-struktur və formal-funksional xüsusiyyətlərini geniş dil materialı əsasında araşdırmaqdan, sonra alınan nəticələri kontrastiv planda təhlil edərək qarşılaşdırılan dillərin bu layına xas olan oxşarlıqları və fərqləri müəyyən etməkdən və sistemləşdirməkdən ibarətdir. Bu da tipoloji və kontrastiv dilçilik üçün olduqca qiymətli ümumiləşdirmələr aparmağa imkan verir. Mövzunun qarşısında duran bu məqsəd aşağıdakı vəzifələri həyata keçirməyi tələb edir:

- hər iki dildə seçilmiş mürəkkəb sifətlər azmorfemlidən (məs., /hellblau/) çoxmorfemliyə (məs., /'mUtər'ze:lən.'ala'en/ doğru struktur baxımdan sıralanır, sonra onlar struktur-semantik və formal-funksional cəhətdən təhlil olunurlar.

- tədqiqata cəlb olunan mürəkkəb sifətlərin işlənməsi tezliyi araşdırılır və bu sahədə hər dilin özünəməxsus xüsusiyyətləri üzə çıxarılır.

- mürəkkəb sifətlərin struktur düzümündəki, semantik aspektdəki funksional və fonetik səviyyədəki oxşarlıqlar və fərqlər müəyyən edilir və tutuşdurma-qarşılaşdırma metodu ilə onların şərhini verilir.

Müdafiəyə təqdim olunan müddəalar:

- alman və Azərbaycan dillərində açıq sistem olan mürəkkəb sifətlərin yaranması hər an baş verə bilər. Danışığı aktında günbəgün yaranan bu sifətləri ən müasir lüğətlər belə izləyib əhatə edə bilmirlər. Azərbaycan dilində bu proses bir qədər ləng gedir. Hər iki dildə mürəkkəb sifətlərin mümkün modellərini işləyib hazırlamaq nə dərəcədə aktualdır?

- alman və Azərbaycan dillərinin mürəkkəb sifətləri ayrılıqda müxtəlif metodların tətbiqi ilə az-çox öyrənilib. Ancaq bu dillərin materialları əsasında onların semantik-struktur və funksional-fonetik təhlili kontrastiv metodla aparılarsa nə kimi nəticələr müəyyən əldə etmək mümkündür?

- alman və Azərbaycan dillərində mürəkkəb sifətlərin fərqli aksent modelləri və funksional özəllikləri vardır. Onları çağdaş funksional və eksperimental-fonetik metodlarla araşdırıb sistemləşdirməklə biz bu probemin hərtərəfli həllinə köməklik göstərə bilərikmi?

- alman və Azərbaycan dillərində mürəkkəb sifətlərin yaranması və işlənməsi əksərən konkret danışiq məqamı ilə bağlıdır, onlar bir müddətdən sonra dilin təmhüquqlu sözləri sırasına daxil olur. Bu prosesi izləmək mümkündürmü?

- alman və Azərbaycan dillərində mürəkkəb sifətlər cürbəcür sintaktik funksiyalarda çıxış edirlər: atributiv, predikativ və adverbial. Bu funksiyalar geniş planda işiqlandırıla bilərmi?

Dissertasiya işində bu və bu kimi digər mülahizələr konkret təhlil əsasında açıqlanır və sonda mürəkkəb sifətlər haqqında bütöv bir tədqiqat işi meydana gelir.

Mövzunun nəzəri əhəmiyyəti. Məlumdur ki, dillərin qarşılaşdırılması sifət nəzəri məsələlərin həllinə kömək edə bilər. «İki dilin ardıcıl qarşılaşdırılması bu dillərin strukturlarını yüksək əyaniliklə açıb göstərməyə imkan verir. Öyrənilən dilə başqa dil sistemindən yanaşanda həmin dilin ələ əlamətləri üzə çıxır ki, onlar bu dilin ənənəvi qrammatikasının diqqətindən kənarda qalır. Teoretik baxımdan iki... dilin öyrənilməsində əldə edilən nailiyyətlər ... dillərin gələcəkdə yazılacaq qrammatikası çərçivəsində istifadə oluna bilər»¹.

Digər tərəfdən bu dissertasiyanın nəticələri tezlikli, orfofonik və ikidilli lüğətlərin hazırlanmasında istifadə oluna bilər. Bundan başqa bu dissertasiyada istifadə olunan təsvir metodları və priyomları digər dillərin analogi hadisələrinin tədqiqində tətbiq edilə bilər.

Mövzunun praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, onda ümumiləşdirilən nəticə və faktlar praktik alman dilinin tədrisində, qrammatikanın morfologiya bölməsinin şərhində və tədrisində kifayət qədər maraqlı dil materialı ola bilər, tələbələrin alman dilinin mürəkkəb sifətlərinin işlənməsində meydana gələ biləcək səhvlərini qabaqcadan görüb onların vaxtında aradan qaldırılmasını təmin etmək olar.

Dissertasiyanın obyektı alman və Azərbaycan dillərində canlı işlənen mürəkkəb sifətlərdir.

¹ Исаченко А.В. Gösetrilən əsər, s. 45.

Dissertasiyanın predmeti tədqiq olunan dil materialının ümumiləşdirilməsi və bu sahədə nəticələrin sistemləşdirilməsindən ibarətdir.

Dissertasiyanın tədqiqat materialı və metodu. Tədqiqat materialı kimi 200-dən artıq mürəkkəb sifət seçilib götürülmüş, onların müxtəlif üslublarda işlənməsi alman dilində «Der Spiegel», 2003, № 4, «Frankfurter Allgemeine Zeitung», 2003, № 18 və «Ali und Nino», Berlin, 1998, Azərbaycan dilində isə «Ədəbiyyat» qəzeti, 2003, №6, M. Əsəd bəyin «Son peyğəmbər», 2003 (tərcüməsi Ç. Qurbanlıdır), A. Axundov «Dil və Ədəbiyyat», I, Bakı, 2003 mənbələrindən götürülərək araşdırılmışdır. Araşdırma və tədqiqat zamanı struktur-semantik, funksional-fonetik və qarşılaşdırma-müqayisəli metodlardan istifadə olunmuşdur.

Dissertasiyanın aprobasiyası. Dissertasiyanın ayrı-ayrı fəsiləri barədə ADU-nun alman dilinin fonetikasi, qrammatikasi və tarixi kafedrasının iclaslarında məruzələr oxunmuş, simpozium və konfranslarda işin ayrı-ayrı bölmələrinin məzmununu əhatə edən məruzələr edilmiş, habelə onun əsas müddəaları müəllifin 5 məqaləsində və iki tezisində öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın strukturu və məzmunu. Dissertasiya giriş, 3 fəsil, ümumi nəticələr və 100 –dən artıq ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Girişdə mövzunun aktuallığı, yeniliyi, işin qarşısında duran məqsəd və vəzifələr, müdafiəyə təqdim olunan müddəalar, tədqiqat materialı və metodları açıqlanır.

Dissertasiyanın «Alman və Azərbaycan dillərində sifətlərin tədqiqi» adlanan **I fəslində** qarşılaşdırılan dillərdə sifətlərin öyrənilməsi tarixi nəzərdən keçirilir, bu söz kateqoriyasının statusu və funksiyasına dair mövcud fikirlər araşdırılır. Elmi- nəzəri ədəbiyyatın tənqidi təhlili göstərir ki, alman dilində sifətlər bir qayda olaraq ya nitq hissələri bölməsində, ya da sintaktik baxımdan öyrənilir¹. Görkəmli alman alimi H.Brinkman alman dilində nitq hissələrindən da-

¹ Amman H. Adjektiv und Eigenschaftswort. In: „Das Ringen um eine neue Grammatik. Darmstadt“, 1967, s.153-186.

nışarkən qeyd edir ki, aşağı səviyyəli köməkçi sözlərdən fərqli olaraq isim, sifət və fəl fərqli formaya, hərəkəti üzvlərə aid olan yüksək səviyyəli sözlərdir. Birincilər cümlədə sabit yer tutur, ikincilər isə cümlədə müxtəlif yerlərdə gələ bilirlər, ona görə də onlar dəyişkən formaya malik olmalıdırlar. Onların forması ifadə olunan mənadan və cümlədə yerinə yetridiyi funksiyadan asılıdır¹.

Beləliklə, sifətlərin statusu olduqca mübahisəlidir². Qeyd edək ki, türkologiyada da sifətlərin əlamət və keyfiyyət bildirməsini ön plana çəkirlər. Azərbaycan tədqiqatçıları M.Hüseynzadə, Ə.Cavadov, Y. Seyidov və başqaları sifətlərin əlamət və keyfiyyət bildirmələrini ön plana çəkmiş, onların morfoloji cəhətdən dərəcələnməsini əsas götürmüşlər³.

Movcud elmi-nəzəri ədəbiyyatla tanışlıq bir daha göstərir ki, sifətlərin ayrıca nitq hissəsi olması nə germanistikada, nə də türkologiyada mübahisə doğurmur. Onlar, yekdil fikrə görə, müstəqil leksik mənaya malikdir, cümlədə hər hansı bir üzv yerində çıxış edə bilirlər və morfoloji baxımdan dərəcələnmədə iştirak edirlər.

Sifətlərin təhlili bir qayda olaraq aşağıdakı əlamətlərə görə aparılır: semantik təhlil; hallanmaya dərəcələnməyə və sintaktik strukturda iştirakına görə. Quruluşuna görə isə sifətləri flektiv, qeyri – flektiv və suffiksli olmaq üzrə üç yerə ayırırlar. Funksiyasına görə isə sifətlər atributiv, predikativ və adverbial olaraq üç yerə bölünür. Bütün bu təhlillər xarici və alman germanistlərinin (H. Paul, O. Behağel, H. Qlins, H. Brikman, Y. Erben, P. Ayzenberq, G. Helbiq, Y. Buşa, E. Hənçəl, H. Haydt, V. Moç, V.M. Jirmunski, L.R. Zinder, T.V. Stroyeva, V.Q. Admoni, O.I. Maskalskaya, I.I. Şendels, Y.I. Qulıqa və s.) fundamental əsərlərinə əsasən araşdırılır və

¹ Brinkmann H. Die Wortarten im Deutschen. Zur Lehre von den einfachen Formen der Sprache. In: „Das Ringen um eine neue deutsche Grammatik“. Darmstadt, 1962, s. 101-128; Motsch W. Syntax des deutschen Adjektivs. In: „Studia Grammatica“. Akademie-Verlag, Berlin, 1971, III; Sandmann R. Substantiv-Adjektiv-Adverb und Verb als sprachliche Formen. In: „Das Ringen um eine neue deutsche Grammatik“. Darmstadt, 1967, s.186-217.

² Erben J. Abriss der deutschen Grammatik. Berlin, 1958, s. 114-117.

³ Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1973; Cavadov Ə. Sifət. Müasir Azərbaycan dili, Bakı, «Elm» nəşriyyatı, 1980, s. 95-125; Seyidov Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfolojiya. Bakı, 2002.

müvafiq olaraq Azərbaycan dilinə müqayisə edilir. Bu zaman M. Hüseyinzadə, Ə. Cavadov, Y. Seyidov və s. kimi məşhur dilçilərin əsərlərinə istinad edilir. Bunlar dissertasiyanın I fəslinin II bölməsində araşdırılır.

Alman və Azərbaycan dillərində MS-in tədqiq tarixini nəzərdən keçirərək aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar.

1. Hər iki dildə sifətlər mühüm söz qrupu olaraq geniş tədqiqatda cəlb edilmiş, onların statusu əlamət bildirən sözlər kimi müəyyən edilir. Morfoloji baxımdan hər iki dilin mürəkkəb sifətləri ayrıca göstəriciyə malik deyillər, ancaq alman dilində sifətlər təyin funksiyasında çıxış edəndə təyin etdiyi ismin halını, cinsini və kəmiyyətini qəbul edirlər. Ancaq predikativ və adverbial funksiyalarında hər iki dildə sifətlər heç bir şəkilçi qəbul etmirlər.

2. Hər iki dildə sifətləri nisbi, mütləq və qütblü dəyə üç qrupa bölürlər. Bu da onların keyfiyyət, əlamət və əlamət şkalasında düz və əks qütbləri bildirməsilə izah olunur. Ancaq bir məsələ tam aydındır ki, müxtəlif mənbələr çeşidli terminlər işlədir və mövzunu fərqli mövqedən araşdırırlar.

3. Sifətlərin qrammatik özəlliyi kimi onların dərəcəyə gələ bilməsi götürülür. Alman dilçiliyində bir qayda olaraq sifətlərin üç dərəcəsi göstərilir. Ancaq elmi ədəbiyyatda pozitiv, komparativ və superlativlə yanaşı, bəzi alimlər elativ dərəcəsinə də xüsusi qeyd edirlər. Azərbaycan dilində isə bəzi dilçilər 5, bəziləri isə 3 dərəcəni qeyd edirlər. Biz 3 dərəcəni qəbul edən dilçilərin mövqeyini daha düzgün hesab edirik.

4. Sifətlərin içərisində MS-in öz yeri və öz çəkisi var, onları təşkil edən komponentlərin hansı nitqə aid olması baxımından geniş şərh verilir, ancaq həmin MS-in nə struktur, nə də fonetik təhlili hələ ki aparılmamışdır, xüsusilə kontrastiv dilçilik baxımından onlar hələ də öyrənilməmiş olaraq qalır.

Birinci fəslin 3-cü bölməsi isə alman və Azərbaycan dillərində mürəkkəb sifətlərin semantik, funksional təhlilinə həsr olunub. Semantik baxımdan final, kauzal, instrumental və oruativ mənalar fərqləndirilir. Burada hər iki dildə mürəkkəb sifətlər geniş təhlil olunur və onların struktur modelləri müəyyənləşdirilərək sistemləşdirilir.

Bundan sonra seçdiyimiz dil materialı 8 qrup üzrə təsnif olunur:

Alman dilində seçilmiş mənbələrdə sifətlər strukturuna görə belə seçiyənlənir: I. /İsim+sifət/; II. /İ+sözdüzəltmə/; III. /İ+partisip I və ya II/; IV. /S+S/; V. /S+ sözdüzəltmə/; VI. /Say+sözdüzəltmə/; VII. /Sözü+sözdüzəltmə/; VIII. /Zərf+sözdüzəltmə/.

Azərbaycan mənbələrindən seçilmiş misallar öz strukturuna görə bir neçə qrupa bölünürlər.

1. Sırf ikikomponentli mürəkkəb sifətlər. Bunlar bir söz kimi tam formalaşıblar. Tam formalaşmanın da əsas əlaməti onların vahid vurğu ilə deyilməsidir. Buraya aşağıdakı MS-i aid etmək olar: /ümidverici, alayarımqıç, çoxistiqamətli, ucdantutma, ikrahedici, həlledici, yarımqülü, yarıyaq, ürəkəçan, geriqalmış, uzunmüddətli, özünəcəlbətmə, yandantutma və s./ . Bir az dərinə gedəndə yuxarıda verdiyimiz misalları daha dəqiq təsvir edə bilərik. Belə ki, onlardan bir qismi mürəkkəb fəlin ikinci tərəfinin şəkilçi qəbul etməsi, bununla da mürəkkəb sifətə çevrilməsi nəticəsində yaranan sözlərdir. Məs.: /ümid vermək, ucdan(yandan) tutmaq, ikrah etmək, həll etmək, ürək açmaq, geri qalmaq, özünə cəlb etmək/ fəllərindən düzələn mürəkkəb sifətlərdir. Bunlarda /-(i)ci/, /-(a)n/, /-(m)ış/, /-(m)a, (m)ə/ fəli sifət düzəldən şəkilçilər mürəkkəb fəldən mürəkkəb sifətlər düzəlmişlər. Söz yox ki, həmin mürəkkəb fəllərin birinci komponenti yerində isim çıxış edir. Ancaq /kəmsavad, uzunmüddətli/ sözlərində birinci yerdə sifət, ikinci yerdə isə isim gəlmişdir, özü də /uzunmüddətli/ sifətində ikinci komponent isimdən /-li/ şəkilçisi ilə düzələn sifət kimi mürəkkəb sifətin yaranmasında iştirak edib. /çoxistiqamətli/ MS-də isə yuxarıda verdiyimiz /ürəyi yumşaq olmaq/ mürəkkəb fəldən əmələ gəlmişdir.

2. Bu qrupa daxil olan MS-lər birinci tərəfi isim, ikinci tərəfi isə qoşmalardan təşkil olunmuşdur. Özü də birinci yerdə isim cəmdə də ola bilər. Məs.: /şərq+sayağı, ulus+lar+ara+s+ı, üz+dən+ıraq, növbə+dən+kənar/. Göründüyü kimi, qoşmanın tələbinə görə birinci komponent bu və ya digər halda işlənir. Hər iki tərəfi isim olan, ancaq /-bə/ba/ şəkilçisi ilə düzələn sifətə rast gəlmək olur. Məs.: /üz+bə+üz, tay+ba+tay/ və s. Söz birləşməsi MS- kimi çıxış edə bilər. Məs.: /başdan ayağa(kimi) və ehtiramdolul/ .

3. Eyni və ya yaxın mənalı sözlərin təkrarı ilə yaranan MS-lər. Məs.: /yəkə-yəkə, lovğa-lovğa, gen-bol, böyük-böyük, səfeh-səfeh, olan-qalan, kəllə-mayallaq, tərs-məzhəb, əməlli-başlı, ucuzdan-ucuz, yavaş-yavaş, sevə-sevə, yeni-yeni, yaxşı-pis, zəif-güclü, az-

çox, canı-dildən, yerli-dibli, geninə-boluna, diri-diri, uzaq-uzaq / və s.

4. Hər iki tərəfi saydan ibarət olan MS-lər. Məs.: /beş-altı, on-onbeş, yüzəlli/ və s.

Burada verilmiş MS-i morfem tərkibinə görə təhlil etdikdə məlum olur ki, onlar minimum iki (az-çox, yaxşı-pis və s.), maksimum yeddi morfemdən (məs., /öz+ü+n+ə+cəlb+et+m+ə/) ibarət ola bilər.

Azərbaycan dili materialından seçdiyimiz misaliarın içərisində müvazi sifətlər (kopulativ) xeyli miqdardadır. Bunlar əsasən elmi-puplisistik mətnlərdə daha çox işlənir. Məs.: /ədəbi-mədəni, ictimai-siyasi, milli-mənəvi, milli-ədəbi, ədəbi-fəlsəfi, ədəbi-bədii, soraq-məlumat, elmi-mədəni, milli-əxlaqi, saysız-hesabsız, etimoloji-morfoloji, vulqar-materialist, fizioloji-akustik, ənənəvi-morfoloji, tarixi-ənənəvi, və s.

Bu sifətlərin hər iki komponenti mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir, onlar üslubi çalarlıqları bildirmək üçün işlənir, fikrin bəlağətli deyilməsinə xidmət edirlər. Bir məsələni xüsus vurğulamaq yerinə düşər ki, bu qəbildən olan sifətlər yaşlı nəslin danışığında daha çox işlənir.

Nəhayət, feli bağlama və feli sifət tərkiblərinin işləndiyi təyini sifətlərdir ki, bunlara da elmi –puplisistik mətnlərdə daha çox rast gəlmək olur. Məs.: /bizim telekanalların ulduzlarına çevrilmiş.../, /notu üzündən oxumağı bacarmayan.../, /ədəbiyyatdan canfəşanlıqla danışan.../, /bir balaca səsi olub, əlinə mikrofon götürərək .../, /toylarda oxuyan.../, /istedadlı, gələcəyi qabaqda olan .../ və s.

Alman dilində fonem birləşmələrindən bəhs edən F.Veysəlli göstərir ki, bu dildə sözbaşında üç (müq.ət: ştr, şpr, şpl.-Sprache, Strasse, Splitter və s.), söz sonunda isə ən çoxu dörd fonem birləşməsi çıxış edir (müq.ət: rnst, rpst- məs.herpst, ernst və s.)¹. O həmçinin yazır ki, söz ortasında maksimum 7 fonem birləşməsi gələ bilər, çünki 4 fonem birləşməsi söz sonunda və üç fonem birləşməsi söz başında gələ bilirsə, deməli söz ortasında maksimum yeddi fonem birləşməsi gələ bilər. Məs.: /herpst+ştra:se/. Azərbaycan dilində isə söz başında və söz sonunda maksimum iki samit birləşməsini əsas götürsək, onda söz içində maksimum 4-dən artıq fo-

¹ Veysəlli F. Einführung in die Phonologie.Baku, 2004, s. 121-137.

nem birləşməsi ola bilməz. Alman dilində mürəkkəb sifətlərin komponentləri qovuşduğunda bu fonem birləşmələri işlənmişdir:

/rts+kv/, /ft+ll/, /R+k/, /l+bR/, /lt+bl/, /x+g/, /xt+pR/, /xt+z/, /ct+gl/, /ct+gr/, /R+f/, /ct+h/, /Rts+fR/, /x+v/, /xt+b/, /lp+št/, /nst+f/, /lt+ş/, /k+f/, /l+bl/, /lp+bR/, /x+d/, /xt+f/, /lp+□/, /lt+ş/, /lk+R/, /t+z/, /Rt+f/, /ct+gR/, /l+f/, /Rst+kl/, /lp+R/, /Rt+f/, /kt+fR/, /R+l/, /Rm+h/, /ct+bl/, /s+g/, /n+št/, /ae+d/, /nt+p/, /nt+R/, /x+m/, /ct+f/, /Rt+bl/, /t+d/, /Rt+pR/, /ae+f/, /Rst+l/, /nt+fr/, /m+r/, /lt+l/, /l+gR/, /x+f/, /ae+R/, /ae+şpR/, /mt+l/, /Rt+h/, /l+m/, /nt+h/, /lt+m/, /R+k/, /ng+f/, /t+z/, /Rt+bl/, /Rt+R/, /n+f/, /tş+št/, /cst+m/, /n+k/, /l+ş/, /ct+şp/, /Rt+k/, /nts+f/, /t+d/, /n+bl/, /s+gR/, /ng+j/, /n+l/, /xt+št/, /Rm+l/, /nt+fR/, /R+z/, /s+bl/, /tş+şpr/, /n+n/, /xt+t/, /Rt+k/, /Rm+ş/, /t+l/, /l+št/, /lt+m/, /l+m/, /ct+R/, /Rt+bl/, /k+m/, /nts+f/, /ng+fr/, /n+v/, /nt+gR/, /ct+bl/, /t+j/, /ng+gr/, /t+h/, /n+bl/, /x+m/, /s+v/, /t+ş/, /l+a/, /R+ş/, /t+št/, /k+v/, /t+z/,

/kt+R/, /R+z/, /ş+bl/, /ng+tv/, /ng+R/, /s+v/, /l+ş/, /R+v/, +k/, /R+kR/, /R+d/, +l/, /R+bR/, /l+f/, +t/, /s+gR/, /n+s+h/, /n+bl/, /ct+bl/, /Rk+f/, /pf+gR/, /n+g/, /t+g/, /t+b/, /l+g/, /lpst+bl/, /R+g/, /n+bl/, /R+gl/, /ct+R/, /st+g/, /k+g/, /lpst+g/, /l+bl/, /R+g/, /ct+v/, /Rts+g/, /t+l/, /nts+t/, /c+ts/, /R+j/, /R+g/, /t+g/, /m+bl/, /n+n/, /l+t/, /R+ts/, /x+g/, /x+g/, /F+S/, /s+j/, /l+R/, /n+bl/, /R+št/, /c+g/, /f+m/, /s+m/, /l+ş/, /s+g/, /kn+f/, /lp+št/, /lt+m/, /s+gl/, /Rk+v/, /l+gr/

Komponentlər arasındakı fonem taktikasının təhlili göstərir ki, üç və dörd fonem birləşməsindən çox birləşmə müşahidə olunmur.

Bircə sözdə beş fonem birləşməsi işlənib ki, bu da /'e:rst/klasiç/ sözüdür. Bunlardan da /R/ və /l/ sonantlardır. Bütövlükdə, cəmi 10 sözdə dördfonemli və üçfonemli birləşmələr işlənmişdir. Yerdə qalan sifətlərin qovuşduğunda ikifonemli birləşməyə rast gəlmək olur. Beləliklə, yuxarıda verdiyimiz nümunələrin təhlili göstərir ki, komponentlərin hansı nitq hissəsilə ifadə olunmasından asılı olmayaraq, alman MS-də beşdən artıq fonem birləşməyə girə bilmir. Ancaq bu sifətlərdə daha çox iki və üç fonemli birləşmə realizə olunur. Özü də onlardan biri, bir qayda olaraq sonant olur. Bu da, fikrimizcə, tələffüz rahatlığının təmin edilməsinə xidmət edir.

Azərbaycan dilində təhlil olunmuş dil materialında aşağıdakı fonem birləşmələri aşkar edilmişdir:

/d+v/, /z+tʃ/, /z+bə+ü/, /x+ü/, /t+g/, /z+j/, /i+i/, /ʃ+j/, /a+j/, /i+p/, /j+ba+t/, /d+j/, /i+g/, /h+s/, /jt+o/, /ə+s/, /m+s/, /i+d/, /n+k/, /b+g/, /m+d/, /i+t/, /i+a/, /i+b/, /x+i/, /n+a/, /k+a/, /i+m/, /n+i/, /n+g/, /a+f/, /ʃ+a/, /n+t/, /ə+b/, /i+d/, /i+s/, /rk+s/, /ə+m/, /r+a/, /x+m/, /ə+dz/, /k+b/, /i+h/, /z+d/, /i+j/, /rs+m/, /m+m/, /i+s/, /h+e/, /n+o(b)/, /t+e/, /a+o/, /x+p/, /i+b/, /n+m/, /i+j/, /ʃ+b/, /a+g/, /i+m/, /ʃ+ə/, /z+ə/, /n+ü/, /i+ə/, /t+x/, /n+b/, /a+ü(st)/, /i+o/, /n+ə/, /r+m/, /ʃ+a/, /f+g/, /i+p/

Azərbaycan dilində seçdiyimiz dil materialının fonetaktik təhlili göstərir ki, bu dildə MS-in komponentlərinin qovuşuğunda maksimum dörd fonemdən artıq birləşmə mümkün deyildir. Bu yalnız nəzəri cəhətdən mümkün olan birləşmələrdir. Çünki söz sonunda yalnız ikiüzvlü fonem birləşməsi mümkündürsə (müq. et : /-tl, -sr, nt, rt, lt, st/ və s. kimi samit birləşmələri /gətl, kəs, kənt, sərt, alt, üst/ və s. sözlərdə), digər tərəfdən, söz başında yalnız bir fonem (ya sait, ya da samit) gəlirsə (əlbəttə, biz /ʃlang, ʃtrix, stol, ʃpris, ʃkaf/ və s. kimi dilimizə keçmə sözləri nəzərə alırıq), onda söz qovuşuğunda nəzəri cəhətdən üçdən artıq fonem birləşməsi tapmaq qeyri-mümkündür. Deməli, bu baxımdan Azərbaycan dilində sözün fonotaktik modeli alman dilinin müvafiq modellərindən daha sadədir. Alman dilində komponentlər qovuşuğunda maksimum beşüzvlü samit birləşməsi mümkündürsə, Azərbaycan dilində bu birləşmə üç üzvdən artıq ola bilməz. Məs., alman dilində - /zelpst+ferʃtentliç/, /e.Rst+klasiç/, Azərbaycan dilində - /alt+üst/, /tərs+məzhəb/ və s.

Dilimizdəki ikiüzvlü samitlə bitən sözlərin əksəriyyətinin keçmə söz olduğunu nəzərə alsaq, mürekkəb sifətlərin komponentləri qovuşuğunda əsasən ikiüzvlü fonem birləşmələrinin işlənməsinin şahidi olarıq. Azərbaycan dilində sadə fonotaktik model olduğundan komponentlər qovuşuğunda işlənmiş samit birləşmələrinə əsasən sözün fonetik cildini bərpa etmək asandır. Halbuki eyni sözləri alman dili haqqında söyləmək qeyri mümkündür. Burada söylənilən fikirlər bir daha təsdiq edir ki, alman dili samit yığımları ilə səciyyələndiyi halda, Azərbaycan dili sadə fonem növbələşməsindən ibarət dil kimi götürülə bilər. Buradan məntiqi nəticə çıxır ki, azərbaycanlılar alman dilini öyrənərkən samit yığımları problemi ilə üzləşir, almanlar isə Azərbaycan dilini öyrənərlərsə, sait + samit və ya əksinə modelinin doğurduğu interferensiya ilə rastlaşmalı olurlar.

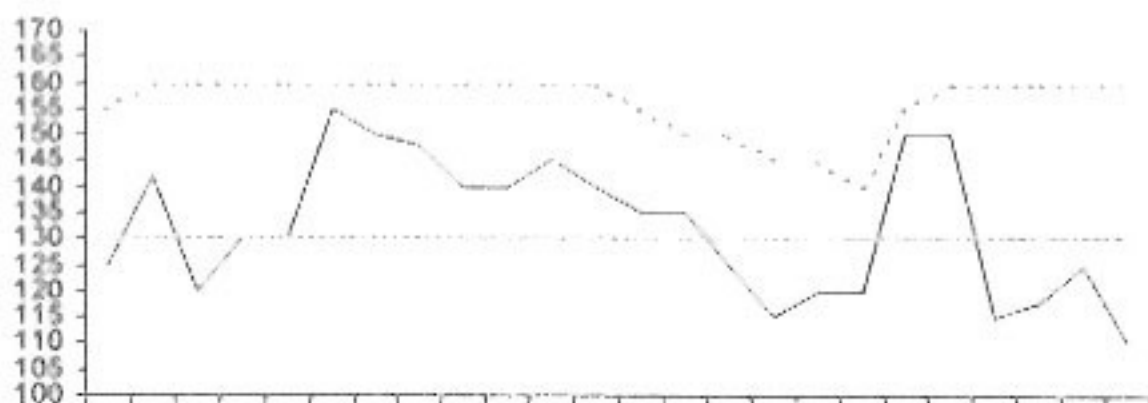
Alman və Azərbaycan dillərində mürəkkəb sifətlərin təcrübi-fonetik təhlili adlanan 3-cü bölmədə qarşılaşdırılan dillərdəki mürəkkəb sifətlərin eksperimental-fonetik təhlilindən alınan nəticələr şərh olunur. Məlumdur ki, mürəkkəb sifətləri siyahı ilə lentə alıb akustik təhlil aparmaq elmi cəhətdən az maraqlıdır. Çünki siyahıda onlar sadalama intonasiyası ilə deyilir və söz daxilində komponentlər arasındakı fərqli göstəricilər vurğulu komponentdən asılı olaraq özünü büruzə verir. Mürəkkəb sifətləri cümlə daxilində öyrənməyə isə biz bütöv cümlənin onlara təsirini aşkar edə bilərik. Digər tərəfdən cümlədə yerindən asılı olaraq komponentlərin fonetik xarakterində baş verən dəyişiklikləri üzə çıxarda bilərik. Məs., biz aşağıda verilmiş iki cümlədə /hɛʃfo:ʃa:gəndəʀ "ma:ləʀ//

1. /'eʀ ɔ ʔ ɫst ɔ 'a ɔ en ɔ hɛʀ'fo: ʀ,Ra:gəndəʀ "ma:ləʀ//

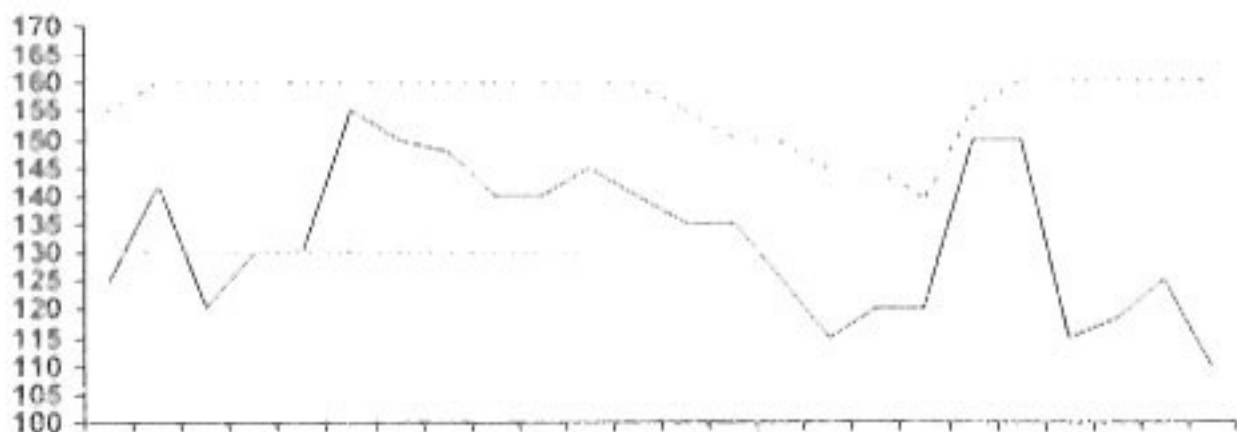
2. /'eʀ ɔ ʔ ɫst ɔ 'a ɔ en ɔ hɛʀ'fo: ʀ,Ra:gəndəʀ "ma:ləʀ/

'unt ɔ 'a ɔ osəʀde:m ɔ nox/ 'a ɔ en ɔ 'gu:təʀ "'man//

Bu iki cümlədə əsas tonun tezliyi qrafiklərinə nəzər salanda görürük ki, /hɛʀfo: ʀ,Ra:gənt/ sifəti necə fərqli akustik göstəricilərlə malikdir (bax: qrafik 1 və 2).

Qrafik 1. /'eʃ ɔ ʔ ɫst ɔ 'a ɔ en ɔ hɛʃ'fo:ʃa:gəndəʃ 'ma:ləʃ/
cümləsində əsas tonun tezliyi qrafiki – d.A; d.B.

e. ɪ ae ε o: a: ə ə a: ə / v ao ə e: ao ae u: ə a

Qrafik 2. /'əR'ʃtʌ:ən: hɛR'fo: R, Ra:gəndəR 'ma:ləR/ 'ont'ə: osəRdə:m nɔx/ 'a:ən: 'gu:təR 'man// ikisintaqmlı cümlə-sində əsas tonun tezliyi qrafiki. – d. A; d. B.

Beləliklə, alman və Azərbaycan dillərində mürəkkəb sifətlərin statistik, fonotaktik və fonetik təhlili bu nəticələri çıxarmağa imkan verir:

1. İstər alman, istərsə də Azərbaycan dilində mürəkkəb sifətlərin tezliyində bir oxşarlıq, uyğunluq müşahidə olunur. Hər iki dilə mürəkkəb sifətlər o qədər də yüksək işlənmə tezliyinə malik deyil-lər. Azərbaycan dilində elmi-publisistik janr daha çox müvazi sifət-lərdən və fəli bağlama və fəli sifət tərkiblərindən istifadə edir. Alman dilində isə bu nisbət daha çox özünü elmi əbədiyyatda büruzə verir.

2. Alman dilində mürəkkəb sifətlərin fonotaktik modelləri da-ha zəngindir. Nəzəri cəhətdən bu dilə maksimum 7 samitin bir-birinin ardınca gəlməsi mümkün olsa da, bizim tədqiqata cəlb etdiy-imiz dil materialında bu birləşmənin sayı 5-dən yuxarı çıxmadı. Azərbaycan dilində komponentlər qovuşuğunda maksimum 4 samit gəlir. Bu fonotaktik fərqlər azərbaycanlıları interferensiya ilə üz-büz qoyur.

3. Fonetik baxımdan mürəkkəb sifətlər qarşılaşdırılan dillərdə fərqli prosodik modellərə malikdir. Bəzi istisnalar olmaqla alman dilində birinci komponent vurğulu, ikinci isə zəif vurğulu olduğundan bu sifətlər qalxıb-enən, güclü-zəif, davamlı, az davamlı korrelyatlarına malikdir. Azərbaycan dilindəki mürəkkəb sifətlər isə bunun əksini təşkil edir. Apardığımız təcrübələr də bu deyilənləri bir daha təsdiq etdi.

Dissertasiyanın sonunda aşağıdakı ümumiləşmələr verilir: Alman və Azərbaycan dillərində öz strukturu və formasına görə rəngarəng olan mürəkkəb sifətlərin qarşılıqlı-müqayisəli təhlilindən aşağıdakı ümumiləşmələrə gəlmək olar.

Dillərin konfrontativ və kontrastiv metodlarının köməyi ilə tədqiqi öyrənilən dillə ana dili arasındakı oxşarıqları və fərqləri üzə çıxartmaq, onları sistemləşdirmək, öyrənilən dilin spesifikasiyasını daha dərinə və ümumiləşmiş şəkildə göstərməyə, onları fərqləndirən əlamətləri şüurlu şəkildə mənimsəməyə imkan verir. Ümumi şəkildə götürüldükdə öyrənilən dillə ana dilinin qarşılıqlı təsirindən doğan interferensiya iki cür ola bilər:

xarici dil → ana dili və əksinə; ana dili → xarici dil

Sifətlər sahəsində bunu aşağıdakı misallarla əyani göstərə bilərik:

Azərbaycanlı sifətləri işlədərkən onların təyin edən sozlə cinsə, hala və kəmiyyətə görə uzlaşmasına fikir vermir. Çünki bizim dilimizdə belə bir şey yoxdur. Müqayisə et:

Azərb.: /Mən maraqlı kitab oxuyuram//; Alm.: /Ich lese ein interessantes Buch//.

Azərbaycanlı öz dilinin sintaktik xüsusiyyətinin təsir altında alman cümləsini belə işlədir. /Ich interessant Buch lese//

Azərbaycanlı öyrənilən alman dilinin təsiri altında /Ich kaufe fünf Bücher// cümləsini belə tərcümə edir: /Mən beş kitab(lar) aldım//.Göründüyü kimi, hər iki halda dillərin bir-birinə qarşılıqlı təsiri göz qabağındadır.

Sifətlərin məfhumu mənası sual doğurmasa da, onların funksiyasına və işlənməsinə dair fikirlər müxtəlifdir. Dilçilərin böyük əksəriyyəti sifətlərdən danışarkən alman dilində onların hallanmasını və dərəcələnməsini, habelə adyektiv (Məs., der gute Mann; yaxşı adam), predikativ və adverbial işlənməsini (məs.; /Er sieht krank aus// /O xəstə görünür//) əsas götürürlər. Azərbaycan dilində isə

hallanma olmadığından sifətlərin formal cəhətdən dərəcələnməsini onların yeganə morfoloji əlaməti hesab edilir. Ancaq hər iki dildə sozdüzəltmə paradigmi də onlara xas olan əlamət kimi götürülə bilər. Mürəkkəb sifətlər sahəsində bu baxımdan yanaşma əlaqəsi mühüm rol oynayır. Ancaq alman və Azərbaycan dilində bir qrup sözlər var ki, onlar morfoloji cəhətdən sifət kimi müəyyənləşdirmək o qədər də asan deyildir. Məsələn:

Alman dili	Azərbaycan dili
Lila	Super
Roza	Dəhşət
Grau	Kafi
Egal	
Super	
hyper və s.	

Alman dilində sifətlərin üstünlük dərəcəsi qeyri-müəyyən artıqla gələ bilmir, Azərbaycan dilində isə üstünlük dərəcəsi həm leksik, həm də morfoloji yolla geniş ifadə etmək imkanlarına malikdir. Hər iki dildə sifətlərin idarə əlaqəsi predikativ funksiya yerinə yetirəndə özünü daha qabarıq büruzə verir. Məsələn; Alm. /Er ist stolz auf mich//; azərb. /O mənimlə fəxr edir//

Mövzu ilə bağlı aşağıdakı məqalələr çap edilmişdir:

1. Əliyeva İ. M. Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində mürəkkəb sifətlərin rolu. ADU - nun məqalələr toplusu. Bakı, 2000, I, s.104-107.
2. Əliyeva İ. M. Alman dilində mürəkkəb sifətlərin struktur xüsusiyyətləri. ADU-nun məqalələr toplusu. Bakı, 2000, s. 92-95.
3. Əliyeva İ. M. Alman dilində sifətlərin öyrənilməsi tarixinə bir baxış. Dil və ədəbiyyat. Bakı, 2004, s. 25-28.
4. Əliyeva İ.M. Alman dilində sifətlərin semantik-morfoloji təhlili. Dil və ədəbiyyat. Bakı, 2005, s. 29-32.
5. Əliyeva İ.M. Tərcümə və dillərin qarşılıqlı-müqayisəli tədqiqi. ADU, «Tərcümə və Transmilli proseslər», Beynəlxalq konfrans (14-15 aprel), Bakı, 2005, s. 10.

**Структурно-семантический анализ сложных прилагательных
со значением признака в современном немецком языке
(в сопоставлении с аналогичным материалом
азербайджанского языка)**

Резюме

Настоящая диссертационная работа посвящена контрастивному изучению сложных прилагательных в немецком и азербайджанском языках. Обосновывая актуальность и новизну своего исследования, мы формируем цели и задачи, стоящие перед настоящей диссертацией, перечисляем положения, выносимые на защиту, излагаем материалы и методы, применяемые при написании диссертации. Все эти вопросы освещаются во введении работы.

1 глава диссертации содержит результаты критического анализа существующей литературы в сопоставляемых языках. После множества современных трудов по сопоставительному языкознанию, германистике и тюркологии подчеркивается, что прилагательные, в особенности сложные прилагательные, обладают признаками, которые могут быть определены как обозначение качества, определенность свойства предмета или признака имен и т.д. Затем в работе указывается на те четыре свойства, по которым можно проанализировать прилагательные: семантика, функция, степень сравнения и склонение (конечно же в немецком языке).

Во второй главе диссертации группируются структурные типы прилагательных, взятых из разных источников. Здесь выделяется в целом 3 структурных группы.

Третья глава содержит результаты исследования сложных прилагательных по частотному, фонотактическому и экспериментально-фонетическому анализу. Утверждается, что сложные прилагательные в немецком языке обладают большей частотой, чем те же единицы в азербайджанском языке. На стыке компонентов немецких сложных существительных имеет место сочетание от двух до 5 фонем, в то время как в азербайджанском языке встречаются чаще всего 2-х и 3-х членное сочетание фонем. Немецкие сложные прилагательные имеют акцентологическую картину «высокий-низкий», в то время как азербайджанские сложные прилагательные характеризуются моделью «низкий-высокий», что может быть объяснено различием места ударения в анализируемых единицах.

В заключении суммируются выводы, полученные в результате анализа.

**Structural-semantic analysis of the compound adjectives with the
meaning of feature in modern German**

(In Comparison with analogical material of Azerbaijan language)

Summary

The dissertation is related with contrastive study of the compound adjectives in German and Azerbaijan languages.

The introduction of the work covers actuality and novelty of the research, its aims and objectives, the provisions to be defended, as well as methods, used in the work.

Chapter I contains the results of critical analysis of the scientific sources in both languages. Number of modern researches in contrastive linguistics, as well as in Germanic and Turkic linguistics stress that the adjectives, in particular compound adjectives possess features that can be defined as identification of quality, certain properties of subject or features of name and so on. Four criterias are indicated according to which adjectives, can be analysed: semantics, function, degree of comparative and case (of course, in German).

Chapter II of the dissertation cover the groups of structural types of the adjectives from different sources. Here, 3 structural groups are indicated.

And chapter III contains the results of the study of compound adjectives on frequent, phonotactic and experimental-phonetic analysis. More frequent use of compound adjectives in German in comparison with the Azerbaijan language has been found out. Combination of phonemes from two to five in the compound adjectives in German is observed, while combination of 2 and 3 phonemes is mostly used in the Azerbaijan language.

The compound adjectives in German have accentological model "high + low", but the compound adjectives in the Azerbaijan language are characterized by the model "low + high". It can be accounted for different place of stress in the analysed units.

The conclusion covers the results of the study.

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

БАКИНСКИЙ СЛАВЯНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ

На правах рукописи

АЛИЕВА ИЛАХА МУТТАЛИФ ГЫЗЫ

**СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ СЛОЖНЫХ
ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ СО ЗНАЧЕНИЕМ ПРИЗНАКА
В СОВРЕМЕННОМ НЕМЕЦКОМ ЯЗЫКЕ
(В СОПОСТАВЛЕНИИ С АНАЛОГИЧНЫМ МАТЕРИАЛОМ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА)**

10.02.20 – Сопоставительно-историческое
и сопоставительно-типологическое языкознание

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание ученой степени
кандидата филологических наук**

Баку - 2007